

УДК 81'272:81'23

НАТАЛІЯ ПЕТРУШОВА

(Полтава)

КОД У СТРУКТУРІ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ

Ключові слова: семіотика, прагмалінгвістика, комунікативний акт, знак, комунікативний код.

Прагмалінгвістика є одним з напрямів у сучасній прагматиці і може трактуватися як лінгвістичний розділ прагматики або як прагматичний аспект мовознавства. Це відносно молода галузь знань на межі наук про мову, в рамках якої перетинаються багато логіко-філософських, соціо-психолінгвістичних, стилістичних і етнографічних напрямлень. Поки що не існує єдиного вичерпного наукового визначення прагмалінгвістики та чіткого понятійного апарату і термінології, проте зрозуміло, як формувалася ця дисципліна. Поштовхом до її виникнення стало розуміння того, що в лінгвістичних дослідженнях надзвичайно важливо враховувати так званий людський чинник. Це розуміння склалося в семіотиці – науці про загальний характер функціонування найрізноманітніших знаків (семіотичних систем), що зберігають і передають будь-яку інформацію. У 1938 році Ч. Морріс [7] виокремив у межах семіотики три підрозділи: синтактику (синтаксис), що вивчає взаємовідносини між знаками; семантику, що вивчає взаємовідносини між знаком і його маркером; і прагматику, що вивчає відношення між знаком і його інтерпретатором, тобто тим, хто його створює (продукує) і розуміє. Пізніше формування прагмалінгвістики стимулювалося ідеями філософів Дж. Остіна, Дж. Сьорля, Р. Грайса, З. Вендлера та ін.

Об'єктом дослідження прагмалінгвістики є спілкування, яке здійснюється комунікантами в певних соціальних та міжособистих умовах, з певними мотиваціями і цілями, з використанням спеціальних мовних засобів. Ю. С. Степановим прагмалінгвістика визначається як галузь мовознавства, яка займається вибором «найбільш оптимальних з наявних у мові засобів для найбільш успішного впливу на реципієнта, для ефективного досягнення поставленої мети в конкретних обставинах мовного спілкування» [11, с. 325–326].

Ю. Д. Апресян, на нашу думку, є автором найбільш широкого визначення прагмалінгвістики як науки: «Під прагматикою ми розуміємо закріплене у мовленнєвій одиниці (лексемі, граемі, синтаксичній конструкції) відношення мовця до 1) дійсності, 2) до змісту повідомлення, 3) до адресата» [1, с. 8].

Розуміння предмета прагмалінгвістики ґрунтується на розгляді прагматики як дисципліни, що вивчає відносини між знаками (комунікативним кодом) і людьми, що їх створюють, сприймають та інтерпретують. Код – це знакова система (знакові системи), за допомогою яких здійснюється комунікація. Прагматика досліджує системи знаків (коди) в їхньому відношенні до тих, хто цими знаками (кодами) оперує, а мова є знаковою

системою. У коло інтересів прагмалінгвістики потрапляє не лише взаємодія адресата й адресанта за допомогою певного вербального та невербального коду, а також вивчення впливу контексту і фонових знань на комунікантів, шлях реалізації інтенцій мовця у мовленнєвих актах тощо. Але саме наявність спільного, зрозумілого всім комунікантам коду є необхідним елементом процесу спілкування, без якого він стає неможливим. Як зазначає Є. Ключев, «реалізація комунікативного акту (сукупності мовленнєвих актів, що здійснюються комунікантами назустріч один одному стає можливою завдяки контакту, необхідною умовою якого виступає спільність коду як системи знаків та правил для кодування та декодування інформації» [4, с. 14].

Саме поняття комунікативного коду і є предметом дослідження цієї статті. Ми ставимо за мету висвітлити основні аспекти цього поняття в контексті розкриття процесу комунікативного акту та дослідити історію виникнення цього поняття у лінгвістичних межах. Актуальність роботи визначається відсутністю ґрунтовних досліджень, що розкривають проблему розуміння комунікативного коду як прагмалінгвістичного явища, недостатньою увагою до його природи та до вивчення наявних досліджень із цього питання.

Вивчення комунікативного коду мовленнєвого акту як системи комунікативних конвенцій, що парадигматично поєднує серії знаків із серіями семантичних смислів та встановлює структуру обох систем, здійснювалося рядом дослідників у галузі семіотики (У. Еко, В. Кінчем, М. Бахтіним, Р. Якобсоном, Ю. Лотманом, Г. Щедровицьким, О. Пятигорським та ін.) у рамках аналізу комунікативних процесів як обов'язкових складників семіотичного простору.

Поняття «знак» є взагалі центральним у семіотиці. Ще у XVII столітті Джон Локк визначав семіотику як учення про знаки, що повинне мати своїм завданням «розглянути природу знаків, якими людина користується для розуміння речей або для передачі свого знання іншим» [8, с. 8.]. Пізніше Фердинанд де Соссюр визначає створювану ним семіологію як «науку, що вивчає життя знаків у рамках життя суспільства», «вона повинна відкрити нам, що таке знаки і за допомогою яких законів ними можливо користуватися» [10, с. 54].

Визначити поняття «знак» намагалися багато вчених. Основоположник семіотики Ч. Пірс у своїх роботах дає 76 визначень знака. Одне з найвідоміших: «Знак – це деяке А, навмисно поставлене кимось замість деякого С з метою інформувати когось про це С» [3, с. 22]. Наприклад, знак копірайту на книжці або на сайті є ознакою захисту прав того, хто написав цю книгу або розробив цей сайт.

Знак є матеріальною одиницею, має чітко окреслене направлене значення. В ньому виділяють два основні аспекти – втілення (матеріальний образ вираження знака) та зміст (що саме виражає знак). Класичний розподіл знаків за Ч. Пірсом уключає три види: знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи.

З точки зору Ч. Пірса, іконічний знак – це знак, який має ряд характеристик, властивих об'єкту, що позначається ним. Відносини між знаком і об'єктом – це відносини подібності; знак виявляється знаком просто

внаслідок того, що йому «сталося бути схожим» на свій об'єкт (наприклад, креслення, схеми, діаграми, комп'ютерні іконки в меню редактора та ін.).

Знаки-індекси – вказівні знаки, в яких предмет і його зміст пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Ч. Пірс наводить такий приклад цього типу знака: «Так, наприклад, який-небудь предмет з діркою від кулі як знак пострілу; бо без пострілу не було б жодної діри, але сама діра там є, неважливо, чи дістане у кого-небудь розумових здібностей пов'язати її з пострілом чи ні» [3, с. 64].

Знаки-символи – знаки, в яких предмет і його зміст пов'язані між собою у рамках деякої конвенції, тобто за попередньою домовленістю. Національні мови, грошові системи, дорожні знаки – приклади таких конвенцій.

Г. Фреге – німецький учений, один із засновників математичної логіки – так писав про знак: «Уживаючи знак, ми хочемо сказати щось не про знак, головним є, як правило, його значення» [12, с. 185]. Г. Фреге виокремлював сенс і значення поняття, що позначається певним ім'ям (так званий трикутник Фреге або семантичний трикутник: знак-смісл-денотат). Під значенням у рамках його системи розумілася наочна площина, співвіднесена з яким-небудь ім'ям. Під сенсом – певний аспект визначення цієї наочної площини.

Згідно з визначенням М. Кочергана, «знак – матеріальний, чуттєво-сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замітника (представника іншого предмета) і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації» [6, с. 32]. Основними ознаками знака є:

- матеріальність, тобто чуттєве сприйняття;
- позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт, позначений знаком, називається денотатом або референтом);
- непов'язаність із позначуваним природним (причинним) зв'язком;
- інформативність (здатність нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою);
- системність [6, с. 34].

Юрій Лотман, у свою чергу, стверджував, що знаки діляться на умовні (символьні) й образотворчі (іконічні). Умовний – це знак, у якому зв'язок між утіленням і змістом установлений за угодою групи людей, «внутрішньо не вмотивований» [8, с. 6]. Найпоширеніший умовний знак – слово. Образотворчий – це знак, у якому значення має природно властиве йому втілення. Найпоширеніший образотворчий знак – малюнок.

Знак звичайно є компонентом певної знакової системи. Системи знаків бувають образні, конвенціональні, натуральні (живопис, музика, танці, міміка, жести), колекції мінералів, сліди звірів, зоряне піднебіння, формальні мови, алгоритмічні, інформаційні, спеціалізовані системи (математика, логіка, хімія), штучні (есперанто, волапюк та ін.), нотний запис, формули, шахова нотація та ін. Наприклад, усім відомі такі знакові системи, як дорожні знаки, сигнальні коди (азбука Морзе), креслярські позначення, комп'ютерні піктограми тощо.

Лінгвістику ж цікавлять загальні положення семіотики про знаки, відмінні характеристики знаків, способи класифікації знаків, комбінації їх у систему для вирішення конкретних завдань. Як уже зазначалося, визна-

чаючи мову, часто говорять, що «мова – це система знаків». Тут якраз і є видимим чіткий зв'язок лінгвістики і семіотики, який, у свою чергу, і став поштовхом для становлення прагмалінгвістики. Адже, як уже зазначалося, прагмалінгвістика бере свої витoki з прагматики, що є однією із трьох розділів семіотики. Прагматика вивчає відносини між знаком і його інтерпретатором, тобто тим, хто його створює (продукує) і розуміє. Прагмалінгвістика ж бере до уваги весь процес комунікації, вивчаючи не лише механізми його проходження, а й знакові системи, за допомогою яких він відбувається, й учасників самої комунікації.

Розуміючи, що мова – це певна система знаків, і говорячи, що мова – це засіб комунікації (основне визначення в прикладній лінгвістиці) або засіб передачі змісту (визначення семіотики), ми знаходимо ще один зв'язок лінгвістики й семіотики. Крім того, звідси витікає, що мова є засіб передачі інформації, тим самим ми встановлюємо зв'язок із такою перспективною наукою, як інформатика. І саме з інформатикою пов'язане поняття «коду». В інформатиці код – це система умовних знаків або символів; алфавіт – набір знаків коду, текст – послідовність знаків цього повідомлення. Термін «кодування інформації» – це представлення повідомлення у формі, зручній для передачі цим каналом.

Код (франц. code, від лат. codex) – зведення законів, система умовних знаків (символів, позначень) для передавання, оброблення та зберігання (запам'ятовування) різноманітної інформації [5]. Код – система знаків (символів), за допомогою яких текст передається, сприймається і зберігається. Код служить для забезпечення комунікації, тому мусить бути зрозумілим усім учасникам комунікаційного процесу [5].

Код, на думку У. Еко, являє собою «...систему ймовірностей, що накладається на рівноймовірність вихідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації» [13, с. 56]. Основу коду, як уважає У. Еко, становлять чотири символи: А, В, С, D, де кожен символ протиставлений іншому: А не є В, С і D. Отже, один символ для нас нічого б не значив, якби не співвідносився із трьома іншими. Завдання ускладнюється тим, що система коду має на увазі не тільки присутні символи, але й відсутні.

Саме код постає тим елементом, завдяки якому певний предмет співвідноситься з певним утіленням: «Структура – код – це модель, що є результатом ряду умовних спрощень, вироблених заради того, щоб забезпечити можливість передавання тих або тих повідомлень. Код установлюється тоді, коли учасник комунікації має в розпорядженні набір відомих символів, з яких він здійснює вибір, комбінуючи їх відповідно до відомих правил» [13, с. 67].

Поміж численних досліджень учених-лінгвістів стосовно розрізнення понять коду та знаку в комунікативному акті ще й досі не існує чітко окресленої системи співвідношень. Деякі автори визначають код як «сукупність знаків (символів)», а знак – як «окремий символ алфавіту». Виходить, що букви «м» і «а» – це знаки, а слово «мама» – це код. Таке розуміння коду вкорінялося в техніці зв'язку (код Морзе, телеграфний код), в обчислювальній техніці, інформатиці, математиці, навіть у генетиці (пригадаємо «генетичний код»). З цієї точки зору кодом є природна мова, що має алфавіт букв

(звуків), що є «знаками», й утворює слова-коди. Отже, переклад з англійської мови українською – це перекодування, тобто перехід з одного коду на інший. Саме такий погляд був закладений у методологію машинного перекладу, що виявилася неефективною. Технічні переваги «кодової інтерпретації» природних мов у тому, що можна абстрагуватися від значення слів, оперуючи лише «сукупністю знаків (символів)», тобто планом вираження. Така «операція» не годиться в комунікації, яка має справу зі змістом, а не з технічними кодами. Тому ми не можемо погодитися із технічним рішенням проблеми співвідношення «знака» і «коду». Натомість можна запропонувати таке: знак – єдність змісту і втілення; код – одиниця плану втілення – буква алфавіту, фонема, умовне визначення, музична нота, фігура танцю, колір у живописі.

Отже, код є більш широким поняттям, аніж знак. Код – це система знаків та правил для кодування та декодування інформації. Комунікативний код – це знакова система (чи системи), що використовуються у процесі передачі або одержання інформації. Оскільки комунікація людей (вербальна й невербальна) носить знаковий характер, то в процесі спілкування люди користуються різними знаковими системами (кодами).

Взагалі, комунікація – це обмін інформацією, взаємодія, в ході якої учасники виступають суб'єктами й об'єктами одночасно. Метою такого обміну інформацією в людському спілкуванні є вироблення якогось спільного знання, погляду. Процес комунікації умовно може бути розділений на окремі фрагменти – комунікативні акти. Будь-який акт комунікації обов'язково передбачає наявність трьох елементів: суб'єкта (відправника, адресанта), об'єкта (одержувача, адресата) і повідомлення. Комунікативний акт не відбудеться, якщо повідомлення не буде реалізоване в якомусь коді. У звичайній комунікації між людьми таким кодом є мова.

У теорію комунікації поняття коду у своїй моделі комунікативного акту вводить Р. Якобсон, зображаючи таку схему (мал. 1): у мовній комунікації беруть участь адресант і адресат, від першого до другого за допомогою коду йде повідомлення, контекст пов'язаний зі змістом повідомлення й інформацією, що передається (референтом), поняття контакту пов'язане з регулятивним аспектом комунікації:

	контекст (референт)	
адресант	повідомлення	адресат
	контакт (канал)	
	код	

Мал. 1 [14, с. 307]

- Референт – це інформація, предмет позамовної дійсності, про який ідеться в повідомленні.
- Адресант – це відправник повідомлення (мовець, автор).
- Адресат – одержувач повідомлення (слухач, читач).

- Повідомлення розуміється як процес і результат породження мовлення, тобто текст (дискурс).
- Контакт (канал) – це взаємодія, у результаті якої стає можливим спілкування, обмін інформацією.
- Код – це знакова система (знакові системи), за допомогою яких здійснюється комунікація.

Аналіз феномену коду приводить нас ще до однієї важливої деталі комунікації: повідомлення треба закодувати, тобто виразити засобами коду, і розкодувати, тобто зрозуміти. Так з'являються додаткові елементи у вищезображеній моделі комунікативного акту. Для того, щоб сенс повідомлення дійшов до одержувача, код не просто мають зрозуміти – він повинен елементарно фізично дійти до адресата. Тут виникає поняття «канал зв'язку». Канал комунікації – шлях фізичного передавання повідомлення, засіб, за допомогою якого передаються повідомлення. У людини, як зауважує сучасний український учений Георгій Почепцов [9], комунікація може відбуватися переважно в межах двох основних каналів – вербального та візуального. Предметно-знаковим носієм повідомлення є дискурс. Ф. Бацевич [2] характеризує його як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування; це мова, яка «занурена в життя». Кінцевою реалізацією дискурсу, структурою, в яку він утілюється після свого завершення, вважають текст, або «зупинений дискурс».

Невербальний (позамовний) код – сукупність позамовних засобів (жестів, рухів, голосових ефектів тощо), які комуніканти наділяють символічними функціями і використовують для створення повідомлень та обміну ними. Без розуміння невербального коду співбесідника іноді стає неможливим і сам процес спілкування.

Отже, аналіз наукових робіт щодо дослідження поняття комунікативного коду у прагмалінгвістиці і теорії комунікації дозволяє зробити висновок про відсутність узгодженості науковців щодо визначення, характеристик та родової належності цього поняття. На нашу думку, ця тема відкриває необмежені можливості для дослідників-лінгвістів та потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Як вербальний, так і невербальний комунікативний код є важливою одиницею комунікативного акту, за його допомогою відбувається весь процес спілкування у суспільстві. Людина онтологічно залежна від знакових форм самовираження та спілкування зі світом, тому знак лежить в основі комунікації. Кодова система, що визначає денотативне значення знака, виступає як спосіб поєднання знаків, сукупність правил, що впорядковують їхній рух та взаємозв'язок. Представлення комунікативної взаємодії як контакт адресанта з адресатом з приводу певного референта за допомогою певного коду дозволяє розрізнити успішність здійсненого повідомлення та досягнення вдалої комунікативної мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря / Ю. Д. Апресян // Прагматика и проблемы интенциональности / Ин-т языкознания АН СССР. Проблемная группа «Логический анализ языка». – М., 1988. – С. 7–44.
2. Бацевич Ф. Основы комунікативної лінгвістики : підруч. / Ф. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
3. Кирющенко В. В. Язык и знак в прагматизме / В. В. Кирющенко. – СПб. : Изд-во ЕУСПб, 2008. – 200 с.
4. Клюев Е. В. Речевая коммуникация : учеб. пособ. для ун-тов и институтов / Е. В. Клюев. – М. : РИПОЛ-КЛАССИК, 2002. – 320 с.
5. Код [Электронный ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Код>
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закладів / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
7. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 42.
8. Лотман Ю. М. Люди и знаки / Ю. М. Лотман // Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб., 2010. – С. 8.
9. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер ; М. : Реф-бук, 2001. – 656 с.
10. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де. Соссюр // Труды по языкознанию / Ф. де. Соссюр. – М., 1977. – С. 54.
11. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (Проблема субъекта) / Ю. С. Степанов // Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 1981. – № 4. – Т. 40. – С. 325–326.
12. Фреге Г. Смысл и денотат / Г. Фреге // Семиотика и информатика. – М., 1977. – № 8. – С. 185.
13. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / пер. с итал. В. Г. Резник и А. Г. Погоняйло. – СПб. : Симпозиум, 2004. – 544 с.
14. Якобсон Р. О. Речевая коммуникация ; Язык в отношении к другим системам коммуникации. Избранные работы / Р. О. Якобсон. – М., 1985. – С. 306–330.

НАТАЛИЯ ПЕТРУШОВА

КОД В СТРУКТУРЕ КОММУНИКАТИВНОГО АКТА

Автор статьи делает попытку систематизировать существующие знания относительно определения понятия «коммуникативный код» в прагмалингвистике. Рассматриваются особенности исторического становления данной лингвистической единицы в зарубежном и отечественном языкознании. Коммуникативный код изучается в свете исследования процесса коммуникативного акта и всех его составляющих.

Ключевые слова: семиотика, прагмалингвистика, коммуникативный акт, знак, коммуникативный код.

NATALIYA PETRUSHOVA

THE CODE IN THE COMMUNICATIVE ACT STRUCTURE

The author of the article makes an attempt to systematize existent knowledge in relation of determination of concept «communicative code» in pragmalinguistics. The features of the historical becoming of this linguistic unit in foreign and domestic linguistics are examined. The communicative code are studied in connection with the investigation of the communicative act process and all its components.

Key words: semiotics, pragmalinguistics, communicative act, sign, communicative code.

Одержано 22.12.2015 р.